

REFORMY ROLNE W SERBII I BUŁGARII W 1880 ROKU I ICH WPŁYW NA MUŻULMAŃSKIE WIELKIE MAJĄTKI ZIEMSKIE – PRZYCZYNEK PORÓWNAWCZY*

Krzysztof Popek

 <https://orcid.org/0000-0001-5864-5264>

Uniwersytet Jagielloński w Krakowie

ABSTRACT

THE AGRARIAN REFORMS IN SERBIA AND BULGARIA IN 1880 AND THEIR IMPACT ON THE MUSLIM GREAT ESTATES – A COMPARATIVE OUTLINE

With the fall of the sultan's rule in the Balkans, the natural aspiration of the rural population was to take control over the lands belonging to the great Muslim landowners – in the case of Bulgarians and Serbs, the agricultural reforms implemented in 1880 became the fulfilment of these expectations. The comparative method was used to formulate the new conclusions on the property relations in these two South Slavic countries at the end of the 19th century, provide an indication of the characteristics of the Serbian and Bulgarian villages as well as to highlight the common features of both countries. An attempt will be made to define the factors that could have contributed to these differences and similarities.

Keywords: agrarian reforms, Serbia, Bulgaria, Muslim minority in Balkans, 19th century.

Słowa kluczowe: reform agrarne, Serbia, Bułgaria, mniejszość mużulmańska na Bałkanach, XIX wiek.

---

* Badania prezentowane w artykule zostały sfinansowane w ramach grantu Narodowego Centrum Nauki: Przemiany społeczne wśród wspólnot mużulmańskich w Bośni i Hercegowinie oraz Bułgarii w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku. Studia porównawcze (2020/39/B/HS3/01717). Na potrzeby otwartego dostępu autor zastosował publiczną licencję dotyczącą praw autorskich CC-BY do dowolnej wersji Author Accepted Manuscript (AAM) wynikającej z tego zgłoszenia.

WSTĘP

Przemiany polityczno-społeczne zachodzące w XIX wieku na obszarze Serbii i Bułgarii wynikały głównie z procesu rozpadu Imperium Osmańskiego. Państwowość serbska zaczęła kształtować się na skutek dwóch powstań wymierzonych we władzę sultana, których centrum był paszalik belgradzki w latach 1804–1815. W latach 30. uregulowano status Księstwa Serbii jako wasala imperium, jakkolwiek wciąż na obszarze kraju stacjonowały wojska osmańskie – te zostały zlikwidowane w 1862 i 1868 roku. Serbia uzyskała niepodległość od państwa sultana na mocy decyzji kongresu berlińskiego w 1878 roku. Bułgaria znacznie dłużej pozostawała pod kontrolą Wysokiej Porty, w dużej mierze za sprawą swojego położenia geograficznego – dopiero wydarzenia „wielkiego kryzysu wschodniego” i ingerencja rosyjska na Bałkanach w latach 1877–1878 przyniosły Bułgarom własną państwowość, jakkolwiek Księstwo Bułgarii początkowo funkcjonowało w okrojonych granicach¹. Uniezależnieniu się od władzy osmańskiej towarzyszyły reformy społeczno-gospodarcze, wśród których kluczowe znaczenie miały ustawy regulujące stosunki własnościowe na wsi.

W okresie osmańskim istotna część ziemi uprawnej na Bałkanach została zorganizowana w wielkie posiadłości rolne znajdujące się pod pośrednią (spahiliki) lub bezpośrednią (cziftliki i gospodarliki) kontrolą muzułmańskich właścicieli²; oparte były one na pracy chrześcijańskich chłopów na zasadzie dzierżawienia wydzielanych parceli. Wraz z kryzysem i upadkiem władzy sultana naturalnym dążeniem ludności wiejskiej stało się przejęcie na własność działek uprawianych w ramach tego systemu. Oczekiwania te zostały – w większym lub mniejszym stopniu – spełnione dzięki reformom rolnym wprowadzonym w Serbii i Bułgarii w 1880 roku: w pierwszym z wymienionych krajów podstawą prawną była ustawa z 3 lutego (22 stycznia) znowelizowana w czerwcu 1884 roku, w drugim zaś – ustawa o poprawie położenia ludności wiejskiej zatrudnionej w gospodarlikach oraz cziftlikach z 22 (10) grudnia wraz z nowelizacją z 17 (5) lutego 1885 roku³. W obu przypadkach były one ograni-

---

¹ Na mocy traktatu berlińskiego na ziemiach południowobułgarskich (sandżaki płowdiwski i sliweński) utworzono Rumelię Wschodnią – prowincję autonomiczną w ramach Imperium Osmańskiego ze stolicą w Płowdiwie i z zagwarantowaną pozycją tamtejszej ludności bułgarskiej, greckiej i muzułmańskiej. W 1885 r. doszło do zjednoczenia Księstwa Bułgarii z Rumelią Wschodnią.

² Spahiliki stanowiły majątek ziemski nadawany pierwotnie żołnierzom przez sultana w zamian za służbę wojskową, była to forma lenna, która – przynajmniej oficjalnie – nie podlegała dziedziczeniu. Gospodarliki opierały się na pracy dzierżawców, którzy nie mogli zostać pozbawieni swoich działek oraz posiadali prawo do dziedziczenia, na cziftlikach zaś pracownikiem rolnym w każdej chwili można było odebrać parcelę i rozwiązać współpracę. W źródłach osmańsko-tureckich terminów tych używa się niekonsekwentnie, często zamiennie. Zob. С. Драганова, *Кюстендилски регион 1864–1919. Етнодемографско и социалноикономическо изследване*, София 1996, s. 26–29, 87; M. Luković, *Development of the Modern Serbian State and Abolishment of Ottoman Agrarian Relations in the 19th Century*, „Český lid” 2011, vol. 98, no. 3, s. 300.

³ Wprawdzie w Serbii pierwszą reformę rolną wprowadzono w II 1835 r., co było konsekwencją wysiedlenia ludności muzułmańskiej z obszarów wiejskich i regulacji statusu Księstwa jako wasala sultana, jednak jej porównywanie z reformą zrealizowaną 45 lat później w Bułgarii byłoby bezzasadne ze względu na dzielący je czas, inne standardy prawne oraz realia polityczne i społeczne. Analiza przepisów

czone pod względem terytorialnym, co było związane ze zmianą granic na Bałkanach na mocy postanowień kongresu berlińskiego. Parcelacja wielkiej posiadłości ziemskiej miała miejsce na ziemiach północnobałgarskich zorganizowanych w Księstwo Bułgarii, wasala Imperium Osmańskiego znajdującego się pod protektoratem rosyjskim, w przypadku terytorium serbskiego zaś na obszarze anektowanego w 1878 roku byłego sandżaku Niszu. Mapa etniczna tych ziem różniła się w sposób istotny: w granicach Księstwa Bułgarii w 1880 roku żyło 527 000 muzułmanów, co stanowiło 26% ludności państwa, a na tzw. nowych ziemiach serbskich – 6567 (2,13% mieszkańców regionu)⁴. Obie reformy miały kluczowe znaczenie dla rozwoju stosunków własnościowych na południosłowiańskiej wsi oraz dla relacji między żyjącymi tam muzułmanami a chrześcijanami.

Reformy rolne w Bułgarii i Serbii były tematem zainteresowania historyków serbskich (warto zwrócić uwagę na ostatnie badania Miloša Jagodicia⁵ i Jovany Šaljić-Ratković⁶, bardzo cenne są także starsze prace Vidosavy Nikolić-Stojančević⁷), bułgarskich (Anny M. Mirkowej⁸ czy Gorana Todorowa⁹), również zachodnich (Justina McCarthy'ego¹⁰, Aliego Eminova¹¹, Wolfganga Höpkena¹², Alexandre'a Toumarkine'a¹³), jednak nie podejmowano ich równocześnie, w aspekcie porównawczym. Wykorzystanie metody komparatystycznej pozwoli na

---

z 1835 r. w ujęciu komparatystycznym musiałaby raczej zostać przeprowadzona w odniesieniu do prób uregulowania stosunków rolnych i prawa własnościowego przez władze osmańskie w ramach reform tanzimat, które objęły również ziemie dzisiejszej Bułgarii. Zob. więcej Б. М и л ь к о в и ћ К а т и ћ, *Пољопривреда Кнежевине Србије (1834–1867)*, Београд 2014.

⁴ М.Ђ. М и л и ћ е в и ћ, *Краљевина Србија. Нови крајеви, географија, орографија, хидрографија, топографија, археологија, историја, етнографија, статистика, просвета, култура, управа*, Београд 1884, s. XVII–XVIII; М. Ј а г о д и ć, *The Emigration of Muslims from the New Serbian Regions 1877/1878*, „Balkanologie” 1998, vol. 2, no. 2, <http://journals.openedition.org/balkanologie/265> [dostęp: 15 III 2018 r.].

⁵ М. Ј а г о д и ћ, *Насељавање Кнежевине Србије: 1861–1880*, Београд 2006; idem, *Међународни аспект аграрног питања у Србији (1880–1882) [w:] Пирот – от турске касабе до модерног града, преко Берлина и Версала*, ур. М. Ј а г о д и ћ, Пирот 2018, s. 85–95.

⁶ Ј. Ш а л ј и ћ Р а т к о в и ћ, *Из турског вакта у ново доба. Муслиманско становништво Србије 1868–1912*, Београд 2020.

⁷ В. Н и к о л и ћ - С т о ј а н ч е в и ћ, *Лесковац и ослобођени предели Србије 1877–1878. године. Етничке, демографске, социјално-економске и културне прилике*, Лесковац 1975.

⁸ А. М. М и р к о в а, *Muslim Land, Christian Labor: Transforming Ottoman Imperial Subjects into Bulgarian National Citizens, 1878–1939*, Budapest–New York 2017.

⁹ Г. Т о д о р о в, *Уреждането на аграрнија и безжанския въпрос в Княжество България в първите години след Освобождението 1879–1881*, „Исторически преглед” 1961, бр. 1, s. 25–52; idem, *Политиката на българските буржоазни правителства по аграрнија и безжанския въпрос след државнија преврат от 1881 г.*, „Исторически преглед” 1961, бр. 2, s. 3–33.

¹⁰ Ј. М c C a r t h y, *Death and Exile: The Ethnic Cleansing of the Ottoman Muslims 1821–1922*, Princeton 1996.

¹¹ А. Е м и н о в, *Turkish and Other Muslim Minorities in Bulgaria*, London 1997.

¹² W. Н ö p k e n, *Der Exodus: Muslimische Emigration aus Bulgarien im 19. und 20. Jahrhundert [w:] Osmanen und Islam in Südosteuropa*, hrsg. R. L a u e r, H. G. M a j e r, Berlin–Boston 2014, s. 303–433.

¹³ А. Т о u m a r k i n e, *Les migrations des populations musulmanes balkaniques en Anatolie (1876–1913)*, Istanbul 1995.

sformułowanie nowych wniosków dotyczących stosunków własnościowych w tych dwóch krajach południowosłowiańskich pod koniec XIX stulecia, wskazanie cech charakterystycznych dla serbskiej i bułgarskiej wsi, a także wspólnych dla obu tych krajów. Podjęta zostanie próba zdefiniowania czynników, które mogły mieć wpływ na te różnice oraz podobieństwa. Na podstawie przeprowadzonej analizy pragnę odpowiedzieć na pytania dotyczące wpływu na realizację reformy rolnej polityki zagranicznej, poszczególnych środowisk politycznych i grup społecznych, a także tradycji państwowych oraz struktury etniczno-wyznaniowej tych krajów.

SERBIA

Cziflikli i gospodarliki odgrywały istotną rolę w krajobrazie ziem przyłączonych do Serbii na mocy decyzji kongresu berlińskiego. W 1878 roku w byłym sandżaku Ni-szu znajdowało się 108 wielkich majątków tego typu o łącznym obszarze 400 000 ha i wartości 17 mln groszy osmańskich; pracowało na nich 3410 chłopów na zasadzie dzierżawy – łączna wartość czynszów należnych bejom była szacowana na 2,5 mln groszy rocznie¹⁴. Po załamaniu władzy osmańskiej w czasie wojny lat 1877–1878 doszło do masowej emigracji bejów oraz samozwańczego zajmowania opustoszałych ziem i nieruchomości przez ludność serbską. Proces ten rozpoczął się przed przeprowadzeniem spisu majątków uchodźców z 23 (11) stycznia 1878 roku, stąd w wielu przypadkach panowało spore zamieszanie co do praw własności¹⁵. By ustabilizować sytuację, 3 marca (15 lutego) nowe władze przygotowały rozporządzenie, w którym podzielono majątki muhadżirów (jak też nazywano muzułmańskich uchodźców) na dwie kategorie. Pierwsza obejmowała porzucone gospodarstwa, którymi przed wojną zajmowali się bezpośrednio muzułmanie – w tym przypadku nakazano, by były one wydawane w dzierżawę lokalnej ludności lub serbskim osadnikom do momentu powrotu właściciela, którego prawa miały zostać zachowane; nadzorem nad tymi majątkami miała zajmować się specjalnie powołana komisja. Druga kategoria obejmowała ziemie dzierżawione przed konfliktem przez serbskich chłopów, czyli faktycznie cziflikli i gospodarliki – rolnicy mieli dalej funkcjonować na wydzielonych działkach przy gwarancji, że ich status prawny zostanie niebawem uregulowany¹⁶.

Nie ulegało wątpliwości, że dojdzie do wywłaszczeń, już wcześniej pojawiły się oznaki, że władze nie będą respektowały praw własności muzułmanów. Na mocy rozkazu głównego dowództwa sił okupacyjnych armii serbskiej z 31 (19) stycznia

---

¹⁴ АС МУД-П 1879 ф. XXIII р. 7, *passim*; *Други српско-турски рат 1877/78 и ослобођење крајева Југоисточне Србије. Историјска грађа поводом 120. годишњице 1877/1997*, ур. Б. Лиличић, Пирот 1998, s. 382.

¹⁵ M. Svirčević, *The Establishment of Serbian Local Government in the Counties of Niš, Vranje, Toplica and Pirot Subsequent to the Serbo-Turkish Wars of 1876–1878*, „Balkanica” 2006, vol. 37, s. 116; M. Јагодић, *Међународни аспект...*, s. 86–87.

¹⁶ *Други српско-турски рат 1877/78...*, s. 392–397; M. Lukić, *op. cit.*, s. 298–299.

1878 roku przeprowadzono na szeroką skalę konfiskaty mienia wyznawców islamu. Żywność należąca do państwa osmańskiego, spahijów, bejów oraz uchodźców muzułmańskich została zarekwirowana i przetransportowana do magazynów wojskowych. Każdy obywatel miał prawo zachować do 6,4 ton żywności (5000 okk). W przypadku dysponowania większą ilością należało udowodnić do niej swoje prawa, inaczej nadwyżka miała przejść w posiadanie skarbu państwa. Równocześnie zakazywano wywożenia poza dawny sandżak Niszu żywności powyżej 6,4 ton¹⁷. Serbowie podkreślali, że konfiskowane artykuły spożywcze były rozdawane ofiarom wojny oraz uchodźcom, oficjalnie niezależnie od wyznania, faktycznie pomoc kierowano do współrodaków, którzy ucierpieli w wyniku konfliktu lat 1877–1878¹⁸.

Traktat berliński nakładał na Serbię szereg zobowiązań w zakresie poszanowania praw własności muzułmanów: wyznawcy islamu, którzy chcieli wyjechać, wciąż mieli pozostać właścicielami swoich majątków i mogli nimi swobodnie dysponować. Przewidziano również powołanie komisji serbsko-tureckiej, która miała rozwiązać wszystkie sprawy sporne dotyczące osmańskich ziem państwowych oraz muzułmańskiej własności prywatnej w ciągu trzech lat. Zapisy te wymagały jednak doprecyzowania. Wysoka Porta postulowała, aby sprawę uregulować na wzór rozwiązań z lat 1829–1833 (kiedy doszło do wysiedlenia muzułmanów z obszarów wiejskich Księstwa Serbii) oraz z 1862 roku (wówczas proces ten objął islamskich mieszkańców miast)¹⁹. Propozycja osmańska zakładała, że właściciele małych gospodarstw będą mieć możliwość sprzedaży swoich majątków, a jeśli by się im to nie udało w wyznaczonym terminie, mieli otrzymać rekompensatę od władz w Belgradzie. Za czifliki Serbowie mieliby wypłacić jednorazowe odszkodowanie władzom w Konstantynopolu, które zajmowałyby się dystrybucją tych środków między wywłaszczonych właścicieli. Serbia nie przystała na projekt osmański i właściwie ignorowała traktat berliński. Gdy pod koniec 1878 roku rozszerzono prawo obowiązujące w Księstwie na przyłączone obszary, zastrzeżono, że nie dotyczy to praw własności²⁰. Belgrad podkreślał, że jako niepodległe państwo nie musi stosować się do żądań Wysokiej Porty i ma pełną swobodę w decydowaniu o sprawach wewnętrznych. Do głównych zadań w ocenie Serbów należało zlikwidowanie nierówności społecznych między chrześcijanami a muzułmanami na „nowych ziemiach”. Problemem był również fakt, że po dwóch wyniszczających wojnach (w latach 1876–1877 oraz 1877–1878) rząd serbski nie mógł sobie pozwolić na wypłatę wysokich odszkodowań, które stanowiłyby poważne obciążenie dla budżetu państwa²¹.

Na początku 1879 roku władze w Belgradzie powołały dwie komisje, które po sześciu miesiącach prac miały przedstawić Skupsztynie projekt ustawy regulującej stosunki agrarne na „nowych ziemiach”: pierwsza zajmowała się rejonami Toplicy i Vranja, druga – Niszu i Pirotu. Komisje głównie działały w terenie, jednak

¹⁷ В. Николић - Стојанчевић, op. cit., s. 48–49.

¹⁸ Ibidem, s. 72–73.

¹⁹ Zob. K. Попек, B. Русин, *Uchodźcy, czyli goście Boga. Studia z dziejów migracji bałkańskich w XIX wieku – przypadek Bułgarii i Serbii*, Kraków 2022, s. 397–430.

²⁰ М. Сvirčević, op. cit., s. 123–124.

²¹ *Другу српско-турску рат 1877/78...*, s. 382.

konsultowały się również z przedstawicielami mocarstw (Wielkiej Brytanii, Francji, Austro-Węgier i Rosji) oraz reprezentantem osmańskim w Belgradzie Sermedem Efendim²². Po kolejnym pół roku prac w parlamencie, 3 lutego (22 stycznia) 1880 roku przyjęto ustawę regulującą kwestię agrarną. Na jej mocy właściciele cziflików i gospodarlików mieli zostać wywłaszczani za odszkodowaniem pod warunkiem udowodnienia praw do majątków. Parcelacja mogła odbyć się na dwa sposoby. Pierwszą opcją było indywidualne porozumienie z dzierżawcami ziemię chłopami – wtedy należało przygotować umowę sprzedaży działek uwierzytelnioną przez sąd i dokonać we własnym zakresie podziału majątku. Jeżeli strony nie mogły dojść do porozumienia, stosowano drugie rozwiązanie, zakładające przekazanie sprawy okręgowej²³ komisji agrarnej, która przeprowadzała podział cziflika bądź gospodarlika po wcześniejszej wycenie. Podstawą rekompensaty miała być siedmio- bądź ośmiokrotność rocznego czynszu. Odszkodowanie wypłacać miał rząd, jednak zobowiązywał uwłaszczone osoby do późniejszego zwrotu tych pieniędzy. Decyzja komisji mogła być zaskarżona przez byłego właściciela do sądu okręgowego. Niezależnie od stosowanej procedury mogło dojść do uwłaszczeń tylko tych chłopów, którzy pracowali przez przynajmniej rok na gospodarliku, w przypadku cziflika zaś przez 10 lat. Każdy właściciel miał rok na zawarcie porozumienia ze swoimi pracownikami bądź na stawienie się przed komisją; w innym przypadku sprawę przejmował sąd. Wyznaczono termin pięciu lat na uregulowanie wszystkich kwestii spornych²⁴.

Ustawa zawierała pewne istotne zapisy wykorzystywane przez państwo serbskie przeciwko muzułmańskim właścicielom. Autorzy dokumentu byli świadomi, że niewielu z nich dysponowało odpowiednimi aktami własności – wydawanie ich w sandżaku Niszu rozpoczęło się pod koniec lat 50. XIX wieku, wcześniej kwestie własnościowe były regulowane przeważnie ustnie. Dawało to podstawy do twierdzeń, że dany majątek prawnie nie należał do wyznawcy islamu. Sądy podważały autentyczność pełnomocnictw wystawianych reprezentantom właścicieli, którzy pozostawali poza granicami Serbii. Serbowie nie mieli oporów przed wykorzystywaniem trudnej sytuacji muzułmanów, np. gdy bej zmarł bądź zginął na wojnie, a pojawiły się niejasności w kwestii dziedziczenia, najczęściej wykorzystano niezaradność wdów czy małoletnich dzieci²⁵. Powołując się na reformę agrarną, odbierano muzułmanom także nieruchomości w miastach, mimo że żaden zapis ustawy nie przewidywał

²² M. L u k o v i ć, op. cit., s. 299–300; M. Ј а г о д и ћ, *Међународни аспект...*, s. 87–89.

²³ Okręg (*okrug*) można traktować jako odpowiednik województwa; państwo było dzielone na 15 okręgów – te dzieliły się na szrezy (odpowiednik powiatów) i na gminy (opštiny). Po 1880 r. podobny, trójdzielny podział administracyjny został wprowadzony w Bułgarii (*okryg* – okręg, *okolija* – powiat, *obština* – gmina); okręgów w tym przypadku było 15. W ramach nich zorganizowano funkcjonowanie administracji rządowej w terenie, samorządów oraz sądownictwa. Imperium Osmańskie jako nieporównywalnie bardziej rozległy organizm państwowy operowało znacznie większymi jednostkami administracyjnymi – *wilajetami*, wielkości właściwie całych późniejszych państw, dzielącymi się na sandżaki (zwane też paszalikami), następnie na kazy, nahie i karie. Przy znacznych modyfikacjach organizacji funkcjonowania administracji państwowej, samorządów i sądownictwa kazy posłużyły jako podstawa późniejszych okręgów, nahie – powiatów, a karie – gmin.

²⁴ FO 260/7/250–259, 261–303; *Други српско-турски рат 1877/78...*, s. 383–388.

²⁵ AC МУД-II 1879 ф. XXIII p. 7 бр. 64; FO 260/7/461–468; FO 260/23/294–320.

takich rozwiązań²⁶. Wywłaszczeni właściciele skarżyli się na ignorowanie ich punktu widzenia przez komisje agrarne oraz baczenie jedynie na interesy serbskich chłopów. Wykorzystywano okres Ramadanu, kiedy muzułmanie zawieszali swoją aktywność w interesach – wyznaczano w te dni terminy rozpraw czy posiedzeń komisji agrarnych²⁷.

Skargi bejów dotyczyły głównie tego, że wypłata odszkodowania była odkładana w nieskończoność. Problem ten nie wynikał jedynie ze złej woli administracji serbskiej, ale również z kwestii organizacyjnych i finansowych. Ministerstwo Finansów w praktyce zrzuciło odpowiedzialność za realizację decyzji komisji agrarnych oraz wypłaty odszkodowań na władze srezów (powiatów), które nie były w stanie podołać temu zadaniu. Niektóre majątki obejmowały wsie wchodzące w skład kilku jednostek administracyjnych, ich wycena oraz parcelacja stanowiły spore wyzwanie. Komisje agrarne działały opieszale, do tego popełniały błędy, co sprawiało, że wywłaszczani bejowie mieli wiele podstaw do pisania skarg adresowanych do Belgradu, Wysokiej Porty oraz mocarstw. Na decyzje dotyczące wypłaty odszkodowań czekano miesiącami. Władze serbskie odpierały te zarzuty, twierdząc, że bejowie sami byli sobie winni, gdyż gdyby skorzystali z możliwości przeprowadzenia parcelacji na własną rękę, nie musieliby czekać na decyzje wydane przez komisję agrarną. Srezy zaś tłumaczyły, że wypłacą odszkodowania w momencie, gdy uwłaszczeni chłopci zaczną przekazywać na nie pieniądze zgodnie z założeniami ustawy²⁸.

Reforma agrarna stała w sprzeczności z zapisami traktatu berlińskiego, za co władze serbskie były otwarcie krytykowane przez Wysoką Portę. Państwo sułtana wezwało do uchylecia ustawy, wprowadzenia szerszych gwarancji dotyczących wypłacania odszkodowań za przeprowadzone do tej pory wywłaszczenia oraz powołania komisji dwustronnej, która pod kontrolą międzynarodowego gremium zajęłaby się uregulowaniem kwestii własnościowych w Serbii²⁹. Dyplomacja osmańska podparła swoje stanowisko petycjami wysyłanymi przez bejów, których majątki zostały rozparcelowane na mocy ustawy, bądź których przymuszano do sprzedaży własności za bezcen. Na przykład w sierpniu 1881 roku reprezentant 3000 właścicieli muzułmańskich Sulejman Bej Tumverović protestował przeciwko działaniom rządu serbskiego, który „w ciągu czterech lat odebrał muzułmanom wszystko, co się tylko dało, doprowadzając ludność [muzułmańską] do ruiny: tonącą w długach, ze zniszczonymi domami, ciąganą po sądach”³⁰. Adwokat wskazywał na niesprawiedliwość wyroków wydawanych przez sądy serbskie, faworyzujące chrześcijan i działające bezprawnie na szkodę społeczności. Zarzucał również, że komisje agrarne zachowywały się w sposób autorytarny i ignorowały wyznawców islamu³¹. Ważnymi figurami kampanii przeciwko ustawie agrarnej byli członek mieszanej komisji ds. wakfów

²⁶ AC МУД-II 1882 ф. VII p. 31 бр. 5710.

²⁷ FO 260/23/190–193; *Ethnic Minorities in the Balkan States 1860–1971*, vol. 1: 1860–1885, ed. B. D e s t a n i, Cambridge 2003, s. 645.

²⁸ AC МУД-II 1879 ф. XXIII p. 7, passim.

²⁹ FO 260/7/451–455.

³⁰ *Ethnic Minorities...*, vol. 1, s. 640.

³¹ Ibidem.

i osmańskich ziem państwowych Ali Beg oraz ambasador osmański w Belgradzie Sermed Efendi³². Pod wpływem Wysokiej Porty wielu bejów bojkotowało prace komisji agrarnych, co w praktyce obracało się przeciwko nim³³. Członek toplickiej komisji agrarnej Dimitrije Marinović wskazywał fakt notorycznego niestawiania się właścicieli na wezwania jako główny problem w regulowaniu stosunków rolnych w okręgu³⁴. Podobne stanowisko jak Wysoka Porta przyjęły Austro-Węgry, które uznały ustawę za sprzeczną z duchem i treścią traktatu berlińskiego – bezpośrednio nazywano działania Serbów konfiskatami. Wiedeń traktował sprawę akceptacji reformy agrarnej w Serbii jako kartę przetargową w negocjacjach nad traktatem handlowym oraz jedną z metod politycznego uzależniania od siebie południowego sąsiada³⁵. Wielka Brytania, Francja oraz Włochy podzielały stanowisko Wysokiej Porty, spośród mocarstw jedynie Rosja popierała Serbię w tym sporze³⁶.

Zarzuty formułowane przez Wysoką Portę nie zawsze pokrywały się z rzeczywistością, a wywłaszczenia nie musiały mieć tak dramatycznego charakteru, jak przedstawiały to władze osmańskie. Wielu bejów dostosowało się do reformy rolnej i na własną rękę dogadywało się z chłopami serbskimi odnośnie do parcelacji oraz wysokości odszkodowania³⁷. W 1881 roku wicekonsul brytyjski w Niszu Augustus Baker chwalił komisje agrarne, o których obiektywności świadczyć miał fakt, że „serbscy chłopcy byli tak samo niezadowoleni z wyników prac komisji jak muzułmańscy właściciele ziemscy”³⁸. Baker miał duży dystans do zarzutów wywłaszczonych właścicieli – uznawał, że narzekanie na zbyt niskie rekompensaty wynikało z nadmiernych oczekiwań. Autorami petycji były w jego ocenie osoby, którym udowodniono, że nie były właścicielami danego majątku, a które mimo to domagały się odszkodowania³⁹.

³² FO 260/20/117; FO 260/12/220; FO 260/26/171; Ali Beg mógł skupić się na muzułmańskich majątkach prywatnych, gdyż mniej konfliktów powodowała kwestia pozostawionej w Serbii własności należącej do osmańskiego skarbu państwa. Komisja ds. wakfów i osmańskich ziem państwowych działała zasadniczo w granicach określonych w traktacie berlińskim, a wywłaszczenia przeprowadzano na zasadzie dwustronnego porozumienia. Niemniej istniały pewne spory o majątki tego typu. Jeszcze po wojnie wskazywano na przypadki niszczenia meczetów oraz cmentarzy muzułmańskich – m.in. w X 1880 r. Wysoka Porta zaprotestowała przeciwko dewastacji cmentarza przy Meczezie Paszy w Niszu, władze lokalne tłumaczyły to potrzebą poszerzenia drogi. W VIII 1881 r. wygaśł trzyletni okres działalności komisji, mimo że status wielu wakfów nie został jeszcze rozstrzygnięty – ostatecznie dopiero w III 1883 r. zakończyła ona swoją aktywność. FO 260/7/444–448, 504–504a; FO 260/23/166–167; АС МИД-ПО ролна 64 I/29–30.

³³ МИД-ПО ролна 71 I/4–7; FO 260/7/461–468.

³⁴ FO 260/23/218–224.

³⁵ Wiedeń wykorzystywał sytuację także w inny sposób. Zarzuty dotyczące represyjnej polityki mniejszościowej Serbii były jednym z argumentów za okupacją Bośni i Hercegowiny przez Austro-Węgry. Wskazywano, że serbska kontrola nad prowincją będzie oznaczać równie tragiczny los dla jej muzułmańskich mieszkańców jak dla wyznawców islamu z „nowych ziem”. Wiedeń stawiał się w roli gwaranta równych praw muzułmanów i chrześcijan w Bośni oraz uspokojenia panujących tam nastrojów. *Србија 1878. Документи*, прир. М. Бојводић, Д. Р. Живојиновић, А. Митровић, Р. С а м а р цић, Београд 1978, s. 287–288.

³⁶ АС МИД-ПО ролна 58 I/7–13; *Ethnic Minorities...*, vol. 1, s. 647.

³⁷ АС МИД-ПО ролна 52 II/62, 68; FO 260/7/461–468.

³⁸ FO 260/23/245.

³⁹ Ibidem, 294–320; FO 260/27/15–16; *Ethnic Minorities...*, vol. 1, s. 664–665.

Oczywiście, ta ocena była podzielana przez władze serbskie, które zarzekały się, że wszystkie zarzuty to pomówienia ze strony Wysokiej Porty bądź działania osób, które chciały na sytuacji zarobić, a nawet już nie mieszkały na terytorium byłego sandzaku. Wskazywano na trójkę adwokatów działających w Niszu, która specjalizowała się w reprezentowaniu kłótliwych bejów: wspomnianego wcześniej Sulejmana Tumverovicia z Leskovaca, ale również dwójkę Serbów – Uroša Kneževicia i Sve-tozara Tutunovicia⁴⁰.

Ustawa agrarna w przegłosowanym kształcie była odzwierciedleniem stanowiska umiarkowanych środowisk w Serbii, podzielanego przez rząd w Belgradzie. Znacznie bardziej radykalne postulaty wysuwali wojskowi. Uważali, że wszystkie ziemie „potureckie” należy znacjonalizować, a majątki uznane za nieistotne dla budżetu państwa sprzedać lub oddać warendę⁴¹. Chłopi także nie do końca zgadzali się z kształtem ustawy agrarnej – zarzucali rządzącym zbyt mały radykalizm w uregulowaniu tej kwestii i daleko idącą pobłażliwość wobec bejów. Domagano się stanowczych rozliczeń z „tureckim okupantem” oraz rozdania im tych terenów na własność bez odszkodowań⁴².

Wyrazem umiarkowanej postawy rządu serbskiego, ale również ostudzenia nastrojów wokół własności pomuzułmańskiej w byłym sandzaku Niszu, były ustęstwa z 1882 roku. By złagodzić stanowisko sygnatariuszy traktatu berlińskiego, w czerwcu tego roku Skupszcina przyjęła ustawę o kredycie rolnym, na mocy której Królestwo Serbii zaciągnęło pożyczkę służącą pokryciu należności wobec wywłaszczonych właścicieli ziemskich, niezależnie od regulowania przez chłopów spłat za otrzymane działki⁴³. W październiku władze serbskie poinformowały Wysoką Portę, że wypłaciły wszystkie należne sumy bejom⁴⁴. Równocześnie państwo zobligowało 16 000 chłopów, którym okręgowe komisje rolne przekazały odebrane mużulmanom tereny, do pokrycia kosztów wywłaszczenia w okresie 15–20 lat (początkowo proponowano 7–8 lat). Zachęcano do szybszego spłacania ziemi – jeżeli wywiązano się z tego w okresie do pięciu lat, oprocentowanie wynosiło 6% w skali roku. Serbska wieś nie udźwignęła finansowo tych zobowiązań, rząd ciągle przekładał okres uregulowania należności, wreszcie w 1907 roku umorzył wszystkie pozostałe długi. Niemniej cel ustawy agrarnej został osiągnięty – w byłym sandzaku Niszu serbscy chłopi stali się właścicielami ziemi, którą uprawiali, a bejowie faktycznie zniknęli jako warstwa społeczna⁴⁵.

⁴⁰ АС МИД-ПО ролна 52 II/64–67; FO 260/20/117; FO 260/12/220; FO 260/26/171.

⁴¹ В. Николић-Стојанчевић, op. cit., s. 50–51.

⁴² FO 260/23/243–246, 294–320; FO 260/27/15–16.

⁴³ АС МУД-П 1879 ф. XXIII п. 7 бр. 12225; FO 260/23/450; *Ethnic Minorities...*, vol. 1, s. 662–663.

⁴⁴ Nie była to do końca prawda – wciąż pozostało kilka nieuregulowanych spraw własnościowych. W 1884 r. ten fakt został wykorzystany przez Wysoką Portę do ponownego poruszenia kwestii agrarnej w Serbii na forum międzynarodowym oraz oskarżeń wobec Belgradu o pozbawianie mużulmanów majątków i wysiedlenia. Zob. АС МИД-ПО ролна 71 I/4–7, 10–11, 20–23.

⁴⁵ FO 260/7/154, 340; K. Karpat, *Studies on Ottoman Social and Political History*, Leiden–Boston–Köln 2002, s. 375–376; M. L u k o v i ć, op. cit., s. 301; M. Ј а г о д и ћ, *Међународни аспект...*, s. 93–94.

BUŁGARIA

Regulacja stosunków ziemskich pozostawała jednym z najpilniejszych zadań dla władz bułgarskich po upadku panowania osmańskiego, w nieporównywalnie większym stopniu, niż miało to miejsce w sąsiedniej Serbii. Jak szacują badacze dziejów gospodarczych Bałkanów John Lampe i Martin Jackson, na początku XIX wieku około 20% areалу ziem przyszłego państwa bułgarskiego stanowiła wielka własność należąca do bejów, na której pracowało mniej więcej 10% chłopstwa bułgarskiego⁴⁶. W niektórych regionach, między innymi na południowym zachodzie, nawet 60–70% ziem uprawnych wchodził w skład cziflików i gospodarlików⁴⁷. W okresie tanzimatu liczba wielkich posiadłości mużułmańskich stopniowo spadała, podobnie odnotowywano wzrost pozycji małych gospodarstw należących do chrześcijańskich chłopów, jednak faktyczne przemiany nastąpiły dopiero po 1878 roku.

Gwarancje dotyczące własności mużułmańskiej – zarówno te międzynarodowe (z traktatów sanstefańskiego i berlińskiego), jak i wewnętrzpaństwowe (konstytucja tyrnowska) – nie były respektowane w okresie okupacji rosyjskiej Księstwa Bułgarii trwającej do wiosny 1879 roku. Przedstawiciele caratu przymykali oko na samozwańcze przywłaszczanie obszarów wydzielanych z porzuconych w czasie wojny majątków, same też kierowały na te tereny imigrantów nadciągających z ziem pozostających pod kontrolą sułtana: Macedonii i Tracji⁴⁸. Głównymi beneficjentami chaosu powojennego byli chrześcijańscy włościanie, jakkolwiek korzystali na nim nieraz spekulanci, wykupujący czifliki ponad głowami miejscowej wspólnoty, a także lichwiarze, oferujący wysokoprocentowe kredyty chłopom chcącym nabyć uprawianą parcelę⁴⁹.

Bułgarskie elity były zgodne co do potrzeby regulacji kwestii cziflików, nie miały jednak jednolitego stanowiska, jak należy to przeprowadzić. Liberałowie opowiadali się za radykalnym rozwiązaniem polegającym na podziale cziflików bez oglądania się na protesty Imperium Osmańskiego i – według najbardziej daleko idących głosów – bez odszkodowań; konserwatyści wykazywali większą wstrzemięźliwość w tej sprawie, by chronić interesy bułgarskiej warstwy posiadaczy, czobardżich⁵⁰. Książę Aleksander Battenberg popierał drugą z partii w tej kwestii, co było związane z chęcią pozyskania poparcia Wysokiej Porty na arenie międzynarodowej, a również

⁴⁶ J. Lampe, M. Jackson, *Balkan Economic History, 1550–1950: From Imperial Borderlands to Developing Nations*, Bloomington 1982, s. 135.

⁴⁷ И. Тютюнджиев, М. Палангурски, А. Костов, И. Лазаров, П. Павлов, И. Русев, *Стопнаска история на България*, Велико Търново 2011, s. 105.

⁴⁸ ЦДА ф. 159к оп. 1 а.е. 33 л. 5, 8; ЦДА ф. 321к оп. 1 а.е. 4 л. 50–51; FO 78/3527/5–6; FO 78/3769/1–2; J. Rubacha, *Gospodarka Bułgarii na przełomie XIX i XX wieku*, „Słupskie Studia Historyczne” 2011, nr 17, s. 145.

⁴⁹ ЦДА ф. 159к оп. 1 а.е. 84 л. 198; *История на българите 1878–1944 в документи*, т. 1: 1878–1912, ч. 1: *Възстановяване и развитие на българската държава*, ред. В. Георгиев, С. Трифонов, София 1996, s. 432–435.

⁵⁰ „Витоша” 1879, год. I, бр. 28 (1 септември), s. 1–2.

mniejszości muzułmańskiej w polityce wewnętrznej⁵¹. Mimo że reforma będzie później realizowana przez liberałów z Petko Karawelowem na czele, bliższa będzie stanowisku konserwatystów i monarchy, co wynikało z nacisków wywieranych przez dyplomatów osmańskich.

W szczególnie trudnym położeniu znajdowali się włościanie żyjący w okręgu Kjustendiłskim, a napływające z tego regionu petycje ze skargami na miejscowych bejów stały się oficjalną przyczyną rozpoczęcia prac nad reformą rolną⁵². 4 sierpnia (23 lipca) 1880 roku wysłano tam specjalną komisję, która udała się do 25 wsi oraz zapoznała się z danymi statystycznymi zebranymi przez Sąd Okręgowy w Kjustedile⁵³. Oceniono, że położenie bułgarskiego włościanstwa było najtrudniejsze w regionie Kraiszte, obejmującym powiat izworski, gdzie łączny areal uprawny liczył 35 000 ha, z czego aż 10 000 znajdowało się w rękach 60–70 bejów mieszkających w Kjustedile. W raporcie komisja zaznaczała, że bułgarscy chłopcy byli traktowani przez muzułmańskich właścicieli jak niewolnicy, codziennością było stosowanie kar cielesnych. Wywłaszczenia i parcelacje uznano za najskuteczniejsze rozwiązanie mogące uregulować stosunki gospodarcze w regionie⁵⁴. Zarzuty te spotkały się z odpowiedzią bejów, którzy skarżyli się, że komisja ich ignorowała, a każdą formę pozbawiania własności uznali za bezprawie. Krytyki nie uniknęli również bułgarscy chłopcy, którzy – według muzułmańskich właścicieli – od 1878 roku nie regulowali czynszów wynikających z dzierżaw, a nawet dopuszczali się rozkradania mienia. Wyznawcy islamu podkreślali, że włościanie nie mieli statusu niewolników, do tego arendy były korzystne dla obu stron⁵⁵.

Głos bejów – czego można było się spodziewać – nie przeważał nad postulatami bułgarskiego chłopstwa i 22 (10) grudnia 1880 roku Zgromadzenie Narodowe przyjęło ustawę o poprawie położenia ludności wiejskiej zatrudnionej w gospodarlikach oraz cziflikach. Wywłaszczenie oraz parcelacja miały objąć wszystkie ziemie dzierżawione chłopom, którzy płacili za ich użytkowanie czynsz, niezależnie od typu arendy (wyróżniano trzy: momcowie – dzierżawcy domów i ziemi; ispołdżowie – dzierżawcy, którzy oprócz parceli z czifliku posiadali również własną ziemię, ale niewystarczającą do utrzymania rodziny; kesimdżowie – osoby posiadające dom, ale dzierżawiące ziemię, bej w tym przypadku nie mógł wypowiedzieć arendy). Ziemia, dom i wyposażenie przechodziły na własność chłopca pod warunkiem, że pracował na danym obszarze przynajmniej 10 lat. Wywłaszczenie odbywało się za odszkodowaniem: rekompensatę wypłacał skarb państwa, a nowy właściciel był zobowiązany do uregulowania tej kwoty w systemie ratalnym, jak w przypadku oprocentowanej pożyczki. W sytuacji, gdy włościanin nie pracował na jednym obszarze przez 10 lat, ale w tym okresie zatrudniony był na różnych majątkach,

⁵¹ FO 195/1246/99–101; FO 421/27/24; Ж. Назарска, *Българската държава и нейните малцинства 1879–1885*, София 1999, s. 162–163.

⁵² ЦДА ф. 159к оп. 1 а.е. 37 л. 12, 15–16; „Независимост” 1881, год. V, бр. 49 (11 март), s. 3; Е. Кейе, *В България и Румелия*, ред. Г. Пеев, София 2006, s. 212.

⁵³ „Независимост” 1880, год. V, бр. 5 (13 септември), s. 2–3.

⁵⁴ „Независимост” 1880, год. V, бр. 6 (17 септември), s. 2–3; Е. Кейе, op. cit., s. 212–213.

⁵⁵ „Независимост” 1880, год. V, бр. 17 (25 октомври), s. 3–4.

rząd miał zaoferować mu działkę z terenów państwowych na podobnych zasadach. Ustawa regulowała również kwestię serwitutów – lasy, łąki i pastwiska znalazły się w dyspozycji władz gminnych⁵⁶.

Reforma początkowo wydawała się martwą literą prawa. Prace odpowiedzialnej za wdrażanie przepisów w życie komisji ds. ziemi stały w miejscu do końca 1882 roku ze względu na bojkot ze strony jednego z czterech jej członków – reprezentującego stronę muzułmańską muftiego sofijskiego Hafuza Sadullaha Efendiego. Stanowisko wynikało z faktu, że reforma rolna stała w sprzeczności z zapisami traktatu berlińskiego i konstytucji tyrnowskiej, co spotkało się także z otwartymi protestami Wysokiej Porty⁵⁷. Problemów było więcej: z jednej strony miejscowe społeczności nieraz nie godziły się na wizję lokalną, chłopci potrafili ukrywać się przed członkami komisji, wnosili protesty, oczekując większych nadziałów lub innych parceli, a z drugiej – bejowie nie stosowali się do decyzji organów państwa, nie wydawali ziemi byłym najemcom, a zamiast tego słali petycje do Konstantynopola⁵⁸. Wielu z muzułmańskich posiadaczy przebywało za granicą i ubiegało się o odszkodowanie przez pośredników – adwokaci byli oskarżani o nieuczciwość i zaognianie napiętych już stosunków na bułgarskiej wsi⁵⁹. Konflikty dotyczyły również serwitutów, do których wbrew założeniom ustawy bejowie odmawiali dostępu mieszkańcom danej gminy⁶⁰. Zdarzało się również, że chłopci na własną rękę porozumiewali się z muzułmańskim właścicielem odnośnie do parcelacji przed pojawieniem się komisji, a potem wyrażali niezadowolenie w przekonaniu, że na mocy ustawy otrzymaliby lepsze warunki (choćaby wynikające z rozłożonej na raty płatności za otrzymaną ziemię). Reforma rolna determinowała spory nie tylko między bejami a ich byłymi dzierżawcami, ale również między bułgarskimi chłopami, np. gdy jeden sąsiad otrzymywał działkę na własność, a drugi nie, gdyż pracował na niej zbyt krótko⁶¹, bądź gdy pojawiała się kilku chętnych na te same obszary⁶².

Jesienią 1884 roku wciąż w takich okręgach jak kjustendiński, sofijski, tryński, łomski oraz widyński znajdowały się funkcjonujące cziflikli, a położenie wielu chłopów nie uległo poprawie – w petycjach narzekano na wyniszczające czynsze, biedę, upokarzającą podległość wobec bejów⁶³. Odpowiedzią na te problemy miała być nowelizacja ustawy rolnej przeprowadzona 17 (5) lutego 1885 roku, w ramach

⁵⁶ НБКМ-БИА ф. 11 а.е. 38 л. 5–6.

⁵⁷ *Ethnic Minorities...*, vol. 1, s. 416–417; *България в политиката на трима императори 1879–1885. Германски дипломатически документи*, т. 1, ред. Ц. Годорова, София 2004, s. 252–253; Ж. Назърска, op. cit., s. 166.

⁵⁸ НБКМ-БИА ф. 19 а.е. 90 л. 3–5; FO 78/3769/66–68; ЦДА ф. 159к оп. 1 а.е. 84 л. 123–126.

⁵⁹ *История на българите...*, т. 1, ч. 1, s. 431.

⁶⁰ *Statement of Case of Mehmed Sahid – Guardian of the Heirs of Saadet Ghezai and Decision of the Local Tribunal on the Same, Phillippopolis 20.01.1882*, FO 195/1411 bp.

⁶¹ ЦДА ф. 159к оп. 1 а.е. 84 л. 33–37, 143–144, 191–192; *История на българите...*, т. 1, ч. 1, s. 431–435.

⁶² ЦДА ф. 159к оп. 1 а.е. 84 л. 109–111, 168–171, 246.

⁶³ Przed nowelizacją ustawy przyjmowano, że obowiązek regulowania podatku za cały rok przeszedł na nowego właściciela, który do tego musiał wywiązać się ze wszystkich zaległych zobowiązań wynikających z dzierżawy wobec dawnego posiadacza. Zob. ЦДА ф. 159к оп. 1 а.е. 84 л. 291–293.

której określono minimalną wielkość działki potrzebnej do utrzymania rodziny przez chłopa (80–150 arów ziemi uprawnej na osobę oraz 20–60 arów łąki na całe gospodarstwo), gwarantowano utrzymanie majątków do 20 ha i prawo zachowania domu przez beja, a także sprecyzowano kwestię wyliczania wysokości odszkodowania⁶⁴. Ustawa w nowej formie zachęcała, by bej w porozumieniu ze społecznością sam dokonywał parcelacji, która miała być następnie zatwierdzana przez komisję. W budżecie zarezerwowano 800 000 lewów na odszkodowania, które miały być spłacane przez nowych właścicieli w okresie 10 lat przy oprocentowaniu 6% w skali roku. Zapowiedziano, że osoby, które nie uregulują długu wobec rządu w tym terminie, miały stracić prawo do ziemi⁶⁵.

Nowa ustawa nie sprawiła, że wielka własność muzułmańska zniknęła z Bułgarii – takie majątki funkcjonowały wciąż we wschodniej części kraju, między innymi w Dobrudży⁶⁶. Niezależnie od tego nie ulega wątpliwości, że w wyniku reformy rolnej Bułgaria stała się krajem drobnych rolników. Wielka posiadłość istniała, ale nie odgrywała już tak istotnej roli w krajobrazie bułgarskiej wsi. Cziflikliki, które się utrzymały, przeszły w ręce Bułgarów, jakkolwiek znane są również pojedyncze przypadki wielkich majątków należących do muzułmanów funkcjonujących jeszcze w okresie międzywojennym. Było to wynikiem zabiegów korupcyjnych lub wykupywania mniejszych działek, z których powstawały nowe wielkie posiadłości ziemskie⁶⁷.

PODSUMOWANIE

Reformy rolne przeprowadzone w 1880 roku w Bułgarii i Serbii posiadały wiele cech wspólnych. Przede wszystkim sama koncepcja modelu wywłaszczeniowego cziflików była tożsama – opierała się na parcelacji wielkich majątków za odszkodowaniem wypłacanym przez państwo, które następnie zobowiązywało nowych właścicieli do spłaty tych należności w systemie ratalnym. Różnice w tych przepisach dotyczą detali: wyliczenia wysokości rekompensat dla bejów, minimalnych wielkości wydzielanych parceli, serwitutów czy spraw związanych z ostatnimi czynszami. W obu przypadkach pierwotny kształt reformy rolnej okazywał się niewystarczający i wymagał późniejszych nowelizacji. W Serbii pojawił się problem z wypłatą odszkodowań byłym właścicielom, co początkowo uzależniono od regularności spłacania zobowiązań przez uwłaszczonych chłopów – rozwiązano to w czerwcu 1882 roku przez oddzielenie tych dwóch kwestii na mocy ustawy o kredycie rolnym. W Bułgarii

---

⁶⁴ Wysokość odszkodowania wyliczano na podstawie średniej ceny za 10 arów, określanej na podstawie wysokości podatków płaconych w okresie osmańskim lub według wyceny komisji, gdy uznawała, że wartość majątku uległa wyraźnej zmianie.

⁶⁵ *История на България...*, t. 1, cz. 1, s. 441–443.

⁶⁶ FO 371/606/222; *История на България...*, t. 1, cz. 1, s. 459–461.

⁶⁷ Szczegółowo o losie cziflików w Bułgarii w latach 1878–1912 i procesie tzw. rewolucji agrarnej zob. K. P o p e k, *Muzułmanie w Bułgarii 1878–1912*, Kraków 2022, s. 355–407.

zamrożenie prac komisji ds. ziemi związane z konfliktem dyplomatycznym z Osmanami przyniosło nowelizację ustawy w 1885 roku, w której w bardziej szczegółowy sposób opisano proces uwłaszczeniowy, co miało nadać nowy impet parcelacji cziflików.

Nie ulega wątpliwości, że oba państwa południowosłowiańskie działały wbrew gwarancjom dotyczącym praw własności muzułmanów określonym w postanowieniach berlińskich z 1878 roku, z czego też wynikały protesty ze strony Wysokiej Porty oraz mocarstw zachodnich. Porównując jednak południowosłowiańskie reformy rolne z 1880 roku z rozwiązaniami stosowanymi w Europie w tym okresie, chociażby ze zmianami wprowadzonymi w Rosji w 1861 roku, nie można uznać, że rozwiązania bułgarskie i serbskie odbiegały od ówczesnych standardów⁶⁸.

Reformy te były odpowiedzią na oczekiwania chłopów południowosłowiańskich – ani społeczeństwo bułgarskie, ani Serbowie z byłego sandżaku Niszu nie zaakceptowałyby utrzymania osmańskich stosunków ziemskich w nowej rzeczywistości politycznej. Tych postulatów władze w Sofii i Belgradzie nie mogły zignorować, biorąc pod uwagę, że w obu przypadkach mieliśmy do czynienia z narodami zdominowanymi przez ludność rolniczą. W obu krajach istniały różne koncepcje rozwiązania kwestii cziflików – radykalne (reprezentowane przez bułgarskich liberałów, a w Serbii przez kręgi wojskowe i chłopstwo, zakładające wywłaszczenia bez odszkodowań) oraz umiarkowane (głoszone nad Maricą przez konserwatystów i księcia Aleksandra, a nad Dunajem przez rząd w Belgradzie); te drugie ostatecznie zostały wprowadzone w życie. Rezygnacja z rewolucyjnych rozwiązań wynikała z nacisków dyplomatycznych oraz była wyrazem słabej pozycji Bułgarii i Serbii na zdominowanej przez wielkie mocarstwa arenie międzynarodowej.

O ile widzimy istotne podobieństwa w zakresie samych zapisów prawnych oraz motywacji przy przeprowadzaniu reform rolnych w Serbii i Bułgarii, o tyle nie możemy tego powiedzieć o warunkach, w jakich przyszło je przeprowadzać. Przed władzami w Belgradzie stało łatwiejsze zadanie: ludność muzułmańska po migracjach wojennych praktycznie nie istniała, nie przekraczała 1% społeczeństwa całego kraju, do tego reforma miała objąć jeden region, gdy w pozostałych częściach kwestie własnościowe zostały uregulowane pięć dekad wcześniej. Do tego Serbia jako państwo niepodległe miała silniejszy status międzynarodowy i mogła skuteczniej polemizować z zarzutami formułowanymi przez Wysoką Portę. W Bułgarii na nieskuteczność realizowania zmian wpływała liczebność muzułmanów (mniej więcej co czwarty obywatel Księstwa wyznawał islam po wyzwoleniu), wprowadzanie reformy na obszarze całego państwa, a także słaba pozycja zagraniczna jako wasala Imperium Osmańskiego, co miało przełożenie na paraliż prac instytucji odpowiedzialnych za wywłaszczenia. Nie bez znaczenia były tradycje państwowe – państwowość serbska kształtowała się właściwie od połowy pierwszej dekady XIX wieku, a jej instytucje zdążyły już okrzepnąć, gdy Bułgaria pojawiła się ponownie na mapie

---

⁶⁸ Literatura przedmiotu i materiał źródłowy nie zawierają bezpośrednich informacji, na jakich państwach wzorowały się władze w Belgradzie i Sofii, realizując reformy rolne w 1880 r. Kwestia ta wymagałaby dodatkowych badań.

Bałkanów w 1878 roku i jej administracja była dopiero w powijakach. W efekcie Serbowie w praktyce zlikwidowali czifliki należące do muzułmanów już w latach 80. XIX wieku, natomiast w państwie bułgarskim ostatnie tego typu majątki funkcjonowały jeszcze w okresie międzywojennym.

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

Archiwum Ministerstwa Spraw Zagranicznych w Londynie (Foreign Office Archives, Public Record Office, London, FO): 78 (Political and Other Departments: General Correspondence before 1906, Ottoman Empire), 195 (Embassy and Consulates, Turkey, formerly Ottoman Empire: General Correspondence, Bulgaria), 260 (Consulate and Legation, Serbia: General Correspondence), FO 371 (Political Departments: General Correspondence from 1906–1966).

Archiwum Serbii w Belgradzie (Архив Србије, АС): МИД-ПО (Министарство иностраних дела — Политичко одељење), МУД-П (Министарство унутрашњих дела — Полицајно одељење).

Bułgarskie Archiwum Historyczne przy Bibliotece Narodowej im. św. Cyryla i Metodego w Sofii (Народна Библиотека „Св. Св. Кирил и Методий” — Български исторически архив, НБКМ-БИА): ф. 11 (Драган Цанков), ф. 19 (Тодор Икономов).

Centralne Archiwum Państwowe w Sofii (Централен държавен архив, ЦДА): ф. 159к (Министерство на финансите), ф. 321к (Дипломатическо агентство в Цариград).

Prasa

„Витоша”, София 1879.

„Независимост”, София 1880–1881.

Źródła drukowane

Ethnic Minorities in the Balkan States 1860–1971, vol. 1: 1860–1885, ed. B. Destani, Cambridge 2003.

България в политиката на трима императори 1879–1885. Германски дипломатически документи, т. 1, ред. Ц. Годорова, София 2004

Други српско-турски рат 1877/78 и ослобођење крајева Југоисточне Србије. Историјска грађа поводом 120. годишњице 1877/1997, ур. Б. Лилић, Пирот 1998.

История на българите 1878–1944 в документи, т. 1: 1878–1912, ч. 1: *Възстановяване и развитие на българската държава*, ред. В. Георгиев, С. Трифонов, София 1996.

- Кейе Е., *В България и Румелия*, ред. Г. Пеев, София 2006.
- Милићевић М. Ђ., *Краљевина Србија. Нови крајеви, географија, орографија, хидрографија, топографија, археологија, историја, етнографија, статистика, просвета, култура, управа*, Београд 1884.
- Србија 1878. Документи*, прир. М. Бојводић, Д. Р. Живојиновић, А. Митровић, Р. Самарцић, Београд 1978.

Opracowania

- Eminov A., *Turkish and Other Muslim Minorities in Bulgaria*, London 1997.
- Hörpken W., *Der Exodus: Muslimische Emigration aus Bulgarien im 19. und 20. Jahrhundert* [w:] *Osmanen und Islam in Südosteuropa*, hrsg. R. Lauer, H.G. Majer, Berlin–Boston 2014, s. 303–433.
- Jagodić M., *The Emigration of Muslims from the New Serbian Regions 1877/1878*, „Balkanologie” 1998, vol. 2, no. 2, <http://journals.openedition.org/balkanologie/265> [dostęp: 15 III 2018 r.].
- Karpat K., *Studies on Ottoman Social and Political History*, Leiden–Boston–Köln 2002.
- Lampe J., Jackson M., *Balkan Economic History, 1550–1950: From Imperial Borderlands to Developing Nations*, Bloomington 1982.
- Luković M., *Development of the Modern Serbian State and Abolishment of Ottoman Agrarian Relations in the 19th Century*, „Český lid” 2011, vol. 98, no. 3, s. 281–305.
- Mirkova A.M., *Muslim Land, Christian Labor: Transforming Ottoman Imperial Subjects into Bulgarian National Citizens, 1878–1939*, Budapest–New York 2017.
- McCarthy J., *Death and Exile: The Ethnic Cleansing of the Ottoman Muslims 1821–1922*, Princeton 1996.
- Popek K., *Muzułmanie w Bułgarii 1878–1912*, Kraków 2022.
- Popek K., Rusin B., *Uchodźcy, czyli goście Boga. Studia z dziejów migracji bałkańskich w XIX wieku – przypadek Bułgarii i Serbii*, Kraków 2022.
- Rubacha J., *Gospodarka Bułgarii na przełomie XIX i XX wieku*, „Ślupskie Studia Historyczne” 2011, nr 17, s. 143–158.
- Svirčević M., *The Establishment of Serbian Local Government in the Counties of Niš, Vranje, Toplica and Pirot Subsequent to the Serbo-Turkish Wars of 1876–1878*, „Balcanica” 2006, vol. 37, s. 111–124.
- Toumarkine A., *Les migrations des populations musulmanes balkaniques en Anatolie (1876–1913)*, Istanbul 1995.
- Драганова С., *Кюстендилски регион 1864–1919. Етнодемографско и социалноикономическо изследване*, София 1996.
- Јагодић М., *Међународни аспект аграрног питања у Србији (1880–1882)* [w:] *Пирот – от турске касабе до модерног града, преко Берлина и Версала*, ур. М. Јагодић, Пирот 2018, s. 85–95.
- Јагодић М., *Насељавање Кнежевине Србије: 1861–1880*, Београд 2006.
- Миљковић Катић Б., *Пољопривреда Кнежевине Србије (1834–1867)*, Београд 2014.
- Назърска Ж., *Българската държава и нейните малцинства 1879–1885*, София 1999.

- Николић-Стојанчевић В., *Лесковац и ослобођени предели Србије 1877–1878. године. Етничке, демографске, социјално-економске и културне прилике*, Лесковац 1975.
- Тодоров Г., *Политиката на българските буржоазни правителства по аграрния и бежанския въпрос след държавния преврат от 1881 г.*, „Исторически преглед” 1961, бр. 2, с. 3–33.
- Тодоров Г., *Уреждането на аграрния и бежанския въпрос в Княжество България в първите години след Освобождението 1879–1881*, „Исторически преглед” 1961, бр. 1, с. 25–52.
- Тютюнджиев И., Палангурски М., Костов А., Лазаров И., Павлов П., Русев И., *Стопнаска история на България*, Велико Търново 2011.
- Шалић Ратковић Ј., *Из турског вакта у ново доба. Муслиманско становништво Србије 1868–1912*, Београд 2020.